

Komparace systémových projevů totalitního panství NDR a Československa v letech 1953–1968 v rovině politického pluralismu a způsobů jeho potírání

Pavel Maškarinec

Abstract

Comparative analysis of the system symptoms of the totalitarian rule in the GDR and Czechoslovakia in 1953-1968 on the level of political pluralism and techniques of its oppression

The article tries to deal with the communist regimes in the GDR and Czechoslovakia in the period 1953-1968. The author applies theory of J. J. Linz and his axe of limited pluralism to compare basic differences and resemblances in evolution of the system symptoms of the totalitarian rule in these countries. Main areas of investigation are security apparatus – Státní bezpečnost (StB) and Staatssicherheit (Stasi) – and justice system as the most important techniques of oppression. The author concludes that during the 1950's both regimes used resembling strategies (political trials as instrument of suppression of political opponents). At the end of the 1950's however both regimes started to substitute political trials for introduction of pervasive surveillance on the whole society; tactic continuing during whole 1960's. During this period however in both countries took place significant changes, differentiating evolution of the system symptoms of the totalitarian rule. At the beginning of the 1968 thus regimes in the GDR and Czechoslovakia was situated on the opposite side of the axe of limited pluralism. While in the Czechoslovakia power of the StB was turned down as the instrument of mass persecution, evolution in the GDR was characteristic by dramatic growth of the Stasi apparatus and its role as the instrument of pervasive surveillance, which was henceforward able to perform its role as the instrument of mass persecution.

Keywords: Czechoslovakia, German Democratic Republic, communist regimes, postwar Eastern Europe 1953-1968, political pluralism, oppression, security apparatus, MfS, Stasi, StB

ÚVOD

Komunistické režimy existující ve středo/východoevropském areálu v letech 1944–1989 představovaly ze systémového hlediska heterogenní skupinu nedemokratických režimů, které se vzájemně odlišovaly jak systémovými projevy svého fungování, tak jejich postupnou

proměnou.¹ Následující text se zaměřuje na dvě země z tohoto areálu – Československo a Německou demokratickou republiku (NDR). Jeho hlavní cíl představuje srovnání systémových projevů totalitního panství v těchto zemích v letech 1953–1968. Z metodologického hlediska vychází práce z klasifikace nedemokratických režimů Juana J. Linze (2000), když přebírá jednu z os, pomocí nichž Linz klasifikuje nedemokratické režimy – osu limitovaného pluralismu. Cílem příspěvku nicméně, vzhledem k jeho rozsahu, nemůže v žádném případě být komplexní analýza systémových projevů limitovaného pluralismu a způsobů jeho potírání. Naším cílem je pomocí komparace poukázat na základní odlišnosti a podobnosti ve vývoji systémových projevů totalitního panství NDR a Československa v letech 1953–1968, přičemž hlavním ohniskem výzkumného zájmu bude pozornost věnovaná analýze bezpečnostního aparátu a justičního systému jako důležitých nástrojů potírání pluralismu. Jejich vzájemným srovnáním se snažíme odpovědět na otázku, zda ve sledovaném období došlo v Československu a NDR k systémovým posunům z hlediska osy limitovaného pluralismu při identifikaci nejdůležitějších systémových odlišností ve využívání nástrojů potírání pluralismu.

LIMITOVANÝ PLURALISMUS

Limitovaný pluralismus představuje podle Linze nejvýznamnější rys klasifikace nedemokratických režimů. Linzovo pojetí se přitom zaměřuje především na způsob výkonu moci, její organizaci, spojení mezi mocí a společností, povahu systémů důvěry, které jí udržují a roli občanů v politickém systému.² Hlavní výhodou osy limitovaného pluralismu, oproti dalším osám, představuje její empirická měřitelnost pomocí charakteru a počtu institucí a skupin, jimž je umožněna participace na politické moci a způsobu vylučování z procesu participace.³ Osa limitovaného pluralismu se pohybuje od neomezeného pluralismu soutěživých demokracií přes limitovaný pluralismus autoritativních systémů až k monismu totalitních režimů. Zatímco totalitní režimy usilují o vytlačení jakýchkoliv tradičních institucí

¹ Srov. Kitschelt, H. (1995): *Formation of Party Cleavages in Post-Communist Democracies: Theoretical Propositions*. In: *Party Politics*, Vol. 1, No. 4, s. 447-472; Linz, J. J.; Stepan, A. (1996): *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, s. 40-51; Linz, J. J. (2000): *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Boulder: Lynne Rienner Publishers, s. 253-261; Kubát, M. (2006): *Teorie nedemokratických režimů a východní Evropa 1944–1989*. In: *Politologický časopis*, roč. 13, č. 2, s. 139-157, zde s. 148-149.

² Viz Linz: *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, s. 160-161.

³ Balík, S.; Kubát, M. (2004): *Teorie a praxe totalitních a autoritativních režimů*, Praha, Dokořán, s. 51; Balík, S. (2003): *Totalitární a autoritativní režimy*. In: Hloušek, V.; Kopeček, L. (Eds.): *Demokracie. Teorie, modely, osobnosti, podmínky, nepřátelé a perspektivy demokracie*. Brno: MPÚ MU, s. 259-284, zde s. 265.

z veřejné sféry, kterou považují za oblast výsostné sféry vlivu Strany, v autoritativních režimech lze nalézt řadu státem definovaných a garantovaných sociálních skupin a institucí, jimž je umožněna participace na moci.⁴ V rámci politického systému mohou existovat společenské a politické organizace, jejichž činnost přesahuje do politické sféry, a současně tyto organizace nejsou podřízeny jedinému centru – národní frontě totalitního typu – pod podmínkou, že zůstávají k režimu loajální.⁵ Odlišnost panuje také v roli Strany. Zatímco v totalitních režimech hraje vůdčí strana dominantní roli (i přes možnost existence dalších stran), v autoritativních režimech je strana spíše souborem různorodých elementů než monolitním disciplinovaným subjektem, který představují totalitní státostrany.⁶ Limitovaný pluralismus autoritativních režimů rovněž vede ke vzniku semiopozice, kterou vytváří skupiny nezastoupené ve vládě, jež se zapojují do částečné kritiky režimu, nicméně jsou ochotny s režimem spolupracovat bez požadavku na jeho podstatnou změnu.⁷

ZÁKLADNÍ SYSTÉMOVÉ NÁSTROJE POTÍRÁNÍ PLURALISMU

Mezi nejdůležitější systémové nástroje potírání pluralismu v Československu a NDR lze jednoznačně zařadit bezpečnostní aparát. V případě NDR představovala nejdůležitější složku tohoto aparátu východoněmecká tajná policie (Staatssicherheit, Stasi) působící v rámci organizační struktury Ministerstva státní bezpečnosti (Ministerium für Staatssicherheit, MfS). Nebezpečnost MfS jako kontrolního a represivního aparátu byla dána především koncentrací zákonem nedefinovaných, úřady ani parlamentem nekontrolovaných kompetencí MfS jako orgánu vyšetřujícího zločiny proti státu a závažné politické trestné činy, podléhající pouze politbyru Jednotné socialistické strany Německa (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, SED).⁸ Přestože měl teoreticky nad činností vyšetřovatelů Stasi dohlížet státní zástupce (prokurátor), ve skutečnosti to bylo MfS, které kontrolovalo činnost prokurátorů a současně disponovalo pravomocí zastavit probíhající soudní líčení, pokud obviněný projevil ochotu zavázat se ke spolupráci jako tzv. neoficiální spolupracovník (Inoffizielle Mitarbeiter, IM).⁹

Zatímco Stasi působila v rámci samostatné instituce (MfS), její československý protějšek – Státní bezpečnost (StB) – působila od roku 1953 spolu s dalšími bezpečnostními

⁴ Balík, S.; Holzer, J. (2001): *Teorie nedemokratických režimů a osudy katolické církve jako dělící kritérium*. In: Fiala, P.; Hanuš, J. (Eds.): *Katolická církev a totalitarismus v českých zemích*. Brno: CDK, s. 32-52, zde s. 35.

⁵ Srov. Balík: *Totalitární a autoritativní režimy*, s. 269.

⁶ Srov. Linz: *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, s. 159-162.

⁷ Srov. Linz: *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, s. 168-169.

⁸ Weber, H. (2003): *Dějiny NDR*. Praha: NLN, s. 105.

složkami v rámci organizační struktury Ministerstva vnitra. Ve srovnání se Stasi, která se ve své práci mohla plně spolehnout na aparát MfS, byla StB odkázána na spolupráci dalších útvarů, což podle Žáčka vyžadovalo vyšší nároky na konspiraci práce a odlišnou organizační strukturu.¹⁰ Stejně jako v případě Stasi, i v případě StB bylo jediným centrem, které kontrolovalo její činnost, nejužší mocenské vedení Komunistické strany Československa (KSČ). Další instituce včetně parlamentu a vlády neměly nad činností StB téměř žádné pravomoci.¹¹ Nebezpečnost činnosti StB vycházela ze skutečnosti, že zákonné vymezení neuvádělo, co je jejím posláním, ani z jakých složek se skládá,¹² což umožňovalo ministrovi vnitra ovlivňovat činnost StB podle aktuální politické linie KSČ.¹³

Neméně důležitý nástroj potírání pluralismu představoval v NDR i v Československu justiční systém a politické procesy jako nejvyšší nástroj perzekuce potencionálně politicky motivované opozice, sloužící jako další ze základních nástrojů, který v obou zemích napomáhal udržení mocenského monopolu KSČ a SED.¹⁴

„NOVÝ KURZ“

Počátek sledovaného období, tj. rok 1953 představoval pro existenci komunistických režimů jistý mezník. Prohlubující se ekonomická krize komunistických režimů vyvolávala potřebu úpravy dosavadního politického kurzu a úmrtí vůdce sovětských komunistů Josifa Vissarionoviče Stalina v březnu 1953 otevřelo prostor pro nastartování jejich realizace, který se projevil v tzv. „novém kurzu“.¹⁵

V případě NDR byl „nový kurz“ přijat po návratu vedení SED z Moskvy na zasedání politbyra strany 9. 6. 1953. „Nový kurz“ znamenal jisté uvolnění v hospodářské a sociální politice a dokonce i v justiční praxi, nicméně jako pokus o uklidnění obyvatelstva přišel podle Webera příliš pozdě a dlouho zadržované rozhořčení dělnictva spolu tvrdým navyšováním

⁹ Kruml, M. (1994): *Stasi – víc než tajná policie: Špiclové bez masky*. Praha: Magnet-Press, s. 34.

¹⁰ Žáček, P. (2000): *Staatsicherheit versus Státní bezpečnost. K bezpečnostní terminologii dvou satelitních tajných služeb sovětského bloku*. In: Soudobé dějiny, roč. 7, č. 3, s. 357-361, zde s. 358.

¹¹ Koudelka, F. (1993): *Státní bezpečnost 1954–1968: (Základní údaje)*. Praha: ÚSD AV ČR, s. 118-121.

¹² Pešek, J. (2006): *Státní bezpečnost*. In: Slovníková příručka k československým dějinám 1948-1989. Praha: ÚSD AV ČR, s. 124-128, zde s. 124.

¹³ Koudelka: *Státní bezpečnost 1954–1968*, s. 147-149.

¹⁴ Srov. Weber: *Dějiny NDR*, s. 103-105; Cuhra, J. (2006): *Politické procesy*. In: Slovníková příručka k československým dějinám 1948-1989. Praha: ÚSD AV ČR, s. 607-610, zde s. 607.

¹⁵ Srov. Vykoukal, J.; Litera, B.; Tejchman, M. (2000): *Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944–1989*, Praha: Libri, s. 294-298; Kaplan, K. (2005): *Kronika komunistického Československa: doba tání 1953–1956*. Brno: Barrister & Principal, s. 63-65.

pracovních norem byly jedny z hlavních důvodů vedoucích k dělnickému povstání, jež propuklo 17. 6. 1953.¹⁶ Dělnické povstání bylo s pomocí sovětské armády během několika dní potlačeno, nicméně představovalo důležitý mezník, když zásadním způsobem ovlivnilo mocenský vztah mezi MfS a SED a podnítilo vnitrostranický střet uvnitř strany. Většina politbyra SED vedená ministrem MfS Wilhelmem Zaisserem se pokusila svrhnout generálního tajemníka ÚV SED Waltera Ulbrichta pomocí tvrzení, že jeho metody vedení vyvolaly povstání. Ulbricht se v této situaci obrátil pro získání podpory na Moskvu a s její pomocí si udržel své postavení, zatímco jeho odpůrci byli zbaveni svých funkcí. Poté následovaly rozsáhlé čistky stranického aparátu a do roku 1954 tak bylo vyloučeno přes 60 % členů krajských vedení SED zvolených v roce 1953.¹⁷ Ulbricht navíc Zaissera obvinil ze selhání MfS během povstání a jako další důsledek Ulbrichtova vítězství došlo k naprostému podřízení MfS vůči SED. Ministerstvo se v dalším období stalo oddaným nástrojem udržení moci strany a byly mu zapovězeny jakékoliv snahy o sledování vedoucích funkcionářů a aparátu SED.¹⁸

Československo bylo krátce po Stalinově úmrtí zasaženo úmrtím předsedy KSČ a prezidenta republiky Klementa Gottwalda. Významnější zkoušku síly režimu než výměna ve stranickém vedení, kde od září 1953 stanul na pozici prvního tajemníka ÚV KSČ Antonín Novotný, ovšem představovala měnová reforma uskutečněná 1. 6. 1953. Důsledky měnové reformy dolehly na celou společnost a vyvolaly vlnu nespokojenosti, která na několika místech vyústila do stávek a demonstrací. K jejich potlačení byla povolána armáda a Lidové milice a vedení KSČ reagovalo na projevy otevřeného odporu politikou „tvrdé ruky“.¹⁹ Po vyhlášení „nového kurzu“ v Maďarsku a doporučení sovětského vedení ke korektuře politické linie provedla vláda několik ústupků. Změna politické linie ovšem započala až po návratu prezidenta Antonína Zápotockého z Moskvy. Zasedání ÚV KSČ (4. 10. 1953) zaujalo kritický postoj k předešlé politice (při nezpochybnění její generální linie) a přijalo „nový kurz“. Přestože „nový kurz“ nepředstavoval zásadní obrat v politice KSČ, vyvolal střet mezi Zápotockým a Novotným týkající se uplatnění vedoucí role KSČ. Zápotocký prosazoval potřebu získání důvěry občanů a veřejné kritiky dosavadní politiky, zatímco Novotný

¹⁶ Srov. Weber: *Dějiny NDR*, s. 131-139.

¹⁷ Srov. Neubert, E. (1997): *Geschichte der Opposition in der DDR 1949–1989*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, s. 101-102; Weber: *Dějiny NDR*, s. 142-143.

¹⁸ Schell, M.; Kalinka, W. (2005): *STASI: nekonečný příběh, osoby a fakta*. Praha: Naše vojsko, s. 73-75.

¹⁹ Srov. Kaplan, K. (1992): *Československo v letech 1953–1966*. Praha: SPN, s. 4-5; Barnovský, M. (2006): *První krize komunistického režimu a její řešení 1953–1957*. In: Slovníková příručka k československým dějinám 1948–1989. Praha: ÚSD AV ČR, s. 8-14, zde s. 11.

rozšíření mocenského aparátu KSČ a jeho kontrolních funkcí. Novotný dokázal v tomto sporu získat podporu Moskvy a následně se svými spojenci převahu ve vedení strany, čímž výrazně poklesl vliv prezidenta Zápotockého.²⁰

Ze systémového hlediska hrálo červnové povstání pro vývoj v NDR důležitější úlohu než přijetí „nového kurzu“. Po jeho potlačení byl na 4. sjezdu SED (30. 3. – 6. 4. 1954) „nový kurz“ definitivně odmítnut, když vedení SED dalo jednoznačně najevo, že nehodlá napodobovat sovětské „tání“ a sám Ulbricht nadále trval na tvrdé linii.²¹ Z pověření stranického vedení poté MfS zahájilo výrazně ofenzivnější a tvrdší strategii tzv. „koncentrovaných úderů“. Jednalo se o vlny mohutných represí proti aktivním odpůrcům režimu, přičemž významnou roli sehrály vykonstruované politické procesy. Vynesení drakonických trestů bylo inscenováno, do jisté míry, jako výchovné divadlo pro veřejnost²² a současně představovalo nástroj, jímž vedení SED provádělo důslednou kontrolu společnosti a potíralo jakékoliv náznaky politického pluralismu.

I v Československu byl „nový kurz“ v politické oblasti chápán vedením KSČ pouze jako skoncování s nejkřiklavějšími případy porušování zákonů.²³ Na jedné straně došlo v roce 1954 oproti roku 1953 k téměř třetinovému poklesu počtu odsouzených pro trestné činy politické povahy, ale na druhé straně srovnání počtu odsouzených za tzv. závažné trestné činy (spadající do kompetence StB), u kterého došlo v roce 1954 k nárůstu odsouzených a pouze mírné snížení počtu odsouzených v roce 1955, ukazuje, že se „nový kurz“ výrazněji nedotkl rozsahu ani činnosti StB.²⁴ Stejně jako strategie „koncentrovaných úderů“ v NDR rovněž v Československu pokračovaly politické procesy v letech 1953–1954, kdy vyvrcholily procesy s tzv. slovenskými buržoazními socialisty v čele s Gustávem Husákem, údajnými ilegálními aktivitami sociálně demokratické strany a členy tzv. výboru křesťansko-demokratické strany.²⁵ Na druhé straně došlo v roce 1954 k prvnímu náznaku potencionální systémové proměny StB jako jednoho z hlavních nástrojů potírání pluralismu. Posun orientace StB z organizace zaměřené výhradně na politicky motivovanou trestní represi v aparát tajného dozoru nad společností²⁶ lze demonstrovat na již v roce 1954 zřejmé orientaci

²⁰ Srov. Kaplan: *Československo v letech 1953–1966*, s. 8–18.

²¹ Weber: *Dějiny NDR*, s. 144.

²² Engelmann, R. (2000): *Funkční proměna Státní bezpečnosti*. In: *Soudobé dějiny*, roč. 7, č. 1-2, s. 122-137, zde s. 124.

²³ Kaplan: *Československo v letech 1953–1966*, s. 18.

²⁴ Srov. Koudelka: *Státní bezpečnost 1954–1968*, s. 103, 118.

²⁵ Cuhra: *Politické procesy*, s. 609.

²⁶ Srov. Koudelka: *Státní bezpečnost 1954–1968*, s. 130; Kaplan, K. (1999): *Nebezpečná bezpečnost: Státní bezpečnost 1948–1956*. Brno: Doplněk, s. 200-201.

na odhalování „ilegálních skupin“ a přesunu tzv. aktivního rozpracování (skupinové a osobní svazky) ke kontrole vysokého počtu „závadových osob“ (všeobecné svazky). Nárůst počtu rozpracovávaných osob přitom do velké míry kopíroval i pohyb počtu tajných spolupracovníků.²⁷

Hodnocení let 1953–1955 tak ukazuje, že sledované období patřilo v Československu i v NDR ze systémového hlediska nadále k silně represivním, což potvrzovalo i pokračování politických procesů. Represe se na jedné straně svou kvantitou a krutostí nevyrovnaly represím předešlých období, nicméně represivní podoba obou režimů zůstala nadále zachována. Zatímco se ovšem v Československu jednalo o vyvrcholení po jistou dobu přetrvávajícího represivního trendu z minulosti,²⁸ v NDR šlo o reakci na červnové povstání. Vlna masových zatýkání a inscenovaných politických procesů tak přispěla ke zdecimování odpůrců režimu a prohloubení jejich politické rezignace.²⁹ Podobně v Československu došlo po vystoupeních spojených s měnovou reformou k výraznému poklesu veřejných projevů nespokojenosti a značně se rozšířila dosavadní skupina politicky lhostejných občanů.³⁰ KSČ a SED tak nadále plnily roli vůdčí politické síly a represivní opatření efektivně eliminovala potencionální možnost vzniku opozičních seskupení. Skupiny vymykající se doзору KSČ a SED byly dále rozbíjeny a jejich členové pronásledováni. Zatímco ale v Československu došlo na konci tohoto období k prvním náznakům přesunutí důrazu z plošného teroru směrem k celoplošnému doзору nad společností, v NDR pokračovaly vlny silných represí proti odpůrcům režimu až do roku 1955. I v Československu se ovšem ze systémového hlediska jednalo pouze o náznak potencionální systémové transformace v oblasti bezpečnostní politiky a v obou zemích nebyly nadále přítomny žádné příznaky politického pluralismu. Z hlediska osy limitovaného pluralismu se režimy v obou zemích výrazně přibližovaly monismu totalitních režimů.

²⁷ Srov. Koudelka: *Státní bezpečnost 1954–1968*, s. 67-77; Kaplan: *Nebezpečná bezpečnost*, s. 80-81.

²⁸ Fiala, P.; Holzer, J.; Mareš, M.; Pšeja, P. (1999): *Komunismus v České republice. Vývojové, systémové a ideové aspekty působení KSČM a dalších komunistických organizací v české politice*. Brno: MPÚ MU, s. 49. Podle Kopečka byla snižující se represivnost režimu dána především skutečností, že v důsledku eliminace struktur, které by mohly potencionálně režim ohrozit, již nebylo potřebné provádět represe v takovém rozsahu jako na počátku 50. let. Viz Kopeček, L. (2006): *Demokracie, diktatury a politické stranictví na Slovensku*. Brno: CDK, s. 138.

²⁹ Srov. Engelmann: *Funkční proměna Státní bezpečnosti*, s. 124-125; Weber: *Dějiny NDR*, s. 150-151.

³⁰ Srov. Kaplan: *Československo v letech 1953–1966*, s. 35-36.

PRVNÍ VLNA DESTALINIZACE

Odsouzení Stalinova kultu osobnosti 20. sjezdem Komunistické strany Sovětského svazu (Komunističeskaja partija Sovetskogo Sojuza, KPSS) v únoru 1956 vyvolalo v SED naprostý zmatek.³¹ Mnoho lidí v NDR si slibovalo, že proces destalinizace přinese proměnu politických poměrů a humanizaci socialismu.³² Na stranické konferenci SED (20. – 30. 3. 1956) ovšem byla otázka destalinizace zmíněna pouze okrajově „druhým mužem“ SED Karlem Schirdewanem. Ulbricht si uvědomoval nebezpečí tohoto tématu pro stranu i svou osobu a zabránil, aby se jím konference zabývala.³³ SED nicméně připustila, že mnohé tresty v minulosti byly příliš vysoké. Do října 1956 bylo propuštěno okolo 21 000 vězňů, mezi nimi také bývalí vysocí státní funkcionáři, a současně byli rehabilitováni někteří Ulbrichtovi protivníci. Čistky v SED byly nicméně i nadále tabuizovány, aby se utajil vnitrostranický teror.³⁴ Podobně ani vedení KSČ nebylo nakloněno revizi politických procesů. Pod pokračujícím vlivem vnějšího i vnitřního tlaku sice politbyro ÚV KSČ (10. 1. 1955) přijalo návrh na zřízení rehabilitační komise, ta se ovšem zaměřila především na procesy s komunistickými funkcionáři a nezabývala se velkými procesy s nekomunisty.³⁵

Ve stejných dnech, kdy se konala 3. stranická konference SED, proběhlo jednání ÚV KSČ. Z jeho výsledků vyplynulo, že KSČ není ochotna realizovat závěry 20. sjezdu KPSS. Závěrečné unesení ovšem nastolilo natolik závažné otázky, že vnitrostranická diskuze změnila atmosféru v zemi a přenesla se do celé společnosti. K nejsilnějšímu otevřenému střetu došlo na 2. sjezdu československých spisovatelů (22. – 29. 4. 1956), kde byla vyjádřena prudká kritika kulturně-politických poměrů a odmítnuta vedením KSČ schválená kandidátka pro volbu vedoucích orgánů svazu. V reakci na tyto události prohlásilo politbyro ÚV KSČ (2. 5. 1956) diskuzi k 20. sjezdu KPSS za ukončenou a vyslovilo se pro ostrý boj proti nepřátelským názorům.³⁶ Konec debatám učinila celostátní konference KSČ (11. – 15. 6. 1956), kde byly pokusy o prohlubování vnitrostranické diskuze označeny za revizionistické.³⁷

V rámci vnitrostranické diskuze se objevila také kritika práce bezpečnostního aparátu (otázka tzv. „socialistické zákonnosti“), který se měl nadále zaměřit především na „preventivní činnost“. K upevnění zákonnosti měly sloužit novely trestního zákona a trestního

³¹ Weber: *Dějiny NDR*, s. 155.

³² Srov. Neubert: *Geschichte der Opposition in der DDR 1949–1989*, s. 103.

³³ Srov. Engelmann: *Funkční proměna Státní bezpečnosti*, s. 125-126; Weber: *Dějiny NDR*, s. 157-158.

³⁴ Srov. Weber: *Dějiny NDR*, s. 158-159.

³⁵ Srov. Kaplan: *Nebezpečná bezpečnost*, s. 201-207.

³⁶ Srov. Kaplan: *Československo v letech 1953–1966*, s. 40-54.

řádu. I přes změkčení formulací trestního zákona a trestního řádu přijatého v prosinci 1956 vedení KSČ nadále odmítalo připustit porušování zákonnosti v nejvýznamnějších politických procesech.³⁸ Význam zmírnění formulací trestního zákona byl snížen již na podzim 1956 v souvislosti s protikomunistickým povstáním v Maďarsku. Vedení KSČ nastolilo „tvrdší politický kurz“ se snahou o upevnění přímého stranického řízení a kontroly společnosti.³⁹ Výsledek této kampaně se v roce 1958 projevil v zostření trestní politiky s ohledem k nárůstu odsouzených osob a ukládaných trestů.⁴⁰

V podobném duchu reagovala na maďarské události SED. Na konci roku 1956 uskutečněné zasedání ÚV SED znamenalo reorientaci priorit MfS na zesílení politické represe. Následné zasedání ÚV SED (30. 1. – 1. 2. 1957) přineslo Stasi pokyn k zaměření na boj s třídním nepřítelem, revizionistickými a oportunistickými názory a vznik „politicko-ideologické diverze“ jako klíčového pojmu v repertoáru MfS. Základním nástrojem kontroly se v této fázi stal dohled a soudní sankcionování odlišného smýšlení občanů.⁴¹

Ze systémového hlediska ovlivnily mezinárodní události v roce 1956 vývoj v Československu a NDR ve dvou směrech. Zatímco v důsledku destalinizace zahájené na 20. sjezdu KPSS uznaly KSČ a SED v omezené míře nezákonnosti minulých období, maďarské povstání znamenalo ze systémového hlediska regres. Hlavním nástrojem potírání pluralismu se znovu staly soudní represe a zvýšený důraz na zostření trestní politiky. Pokusy dalších skupin získat autonomii byly i nadále důrazně potlačovány, což v Československu demonstrovalo potlačení konfliktu mezi KSČ a spisovateli, ke kterému došlo v roce 1957 po sérii opatření zahrnujících kombinaci politického tlaku a sociálních perzekucí.⁴² V podobném duchu se vyvíjela i situace v NDR, kde se klíčovou událostí v tomto boji stal proces proti tzv. Harichově skupině, zinscenovaný Ulbrichem jako signál k zastrašení kritických intelektuálů a ukončení politického „tání“.⁴³

Podobně jako Novotnému se totiž ani Ulbrichtovi nepodařilo utlumit narůstající vlnu útoků proti stalinismu. V letech 1956–1957 se proti vládě SED začala bouřit východoněmecká stranická a vysokoškolská inteligence a přes výraznou snahu SED se nepodařilo tyto diskuze utlumit v počáteční fázi. Výsledkem probíhajících diskuzí se stala

³⁷ Fiala; Holzer; Mareš; Pšeja: *Komunismus v České republice*, s. 50.

³⁸ Srov. Koudelka: *Státní bezpečnost 1954–1968*, s. 22-23.

³⁹ Kaplan: *Československo v letech 1953–1966*, s. 57.

⁴⁰ Srov. Kaplan: *Československo v letech 1953–1966*, s. 62; Koudelka: *Státní bezpečnost 1954–1968*, s. 24-25.

⁴¹ Engelmann: *Funkční proměna Státní bezpečnosti*, s. 126-127.

⁴² Srov. Kaplan: *Československo v letech 1953–1966*, s. 53.

⁴³ Engelmann: *Funkční proměna Státní bezpečnosti*, s. 126-127.

ideologická koncepce tzv. „třetí cesty“, tj. antistalinského a reformně komunistického vývoje. Představitelem, který se pokusil dát této koncepci ucelený rámeček, se stal profesor filozofie Wolfgang Harich, patřící mezi přední ideology SED. Harich se stal integrující osobou antistalinistické opozice, která se ovšem i přes odmítnutí stalinismu nadále považovala za vnitrostranickou opozici setrvávající na pozicích marxismu-leninismu. Stranické vedení se ovšem rozhodlo k tvrdé odpovědi a ve dvou procesech v březnu a červnu 1957 bylo sedm členů skupiny odsouzeno k trestům od dvou do deseti let (nejvyšší trest obdržel sám Harich).⁴⁴ V obou zemích tak byly v letech 1957–1958 další povolené organizace zbaveny jakékoliv reálné možnosti participovat na politickém procesu, podobně jako zůstaly vyloučeny z procesu participace i intelektuální a jiné skupiny. V obou zemích tudíž nebylo ani v této době možné nalézt žádné známky politického pluralismu.

Podobně byly eliminovány jakékoliv pokusy o rozvoj politického pluralismu uvnitř vládnoucí elity. Náznak mocenského konfliktu uvnitř SED vyvolala skupina soustředěná okolo člena politbyra a tajemníka ÚV SED Karla Schirdewana, která požadovala pokračující destalinizaci. Ulbricht ovšem s vědomím maďarských událostí odmítl jakékoliv pokusy o „třetí cestu“. K rozhodujícímu střetu došlo na zasedání ÚV SED v únoru 1958, kde došlo k odstranění Ulbrichtových odpůrců v čele s Schirdewanem z vedení strany. Následovaly nové volby funkcionářů, po nichž došlo k eliminaci zastánců opoziční linie i na úrovni krajských vedení a poté soudní proces se Schirdewanovou skupinou. Hlavním smyslem procesu přitom podle Keßlera a Kleina bylo veřejné zdůraznění nelegitimnosti jakékoliv kritiky SED. Posílení Ulbrichtovy pozice demonstruje i skutečnost, že od této doby až do roku 1971 nikdo nenapadl jeho vedoucí pozici prvního tajemníka ÚV SED.⁴⁵ Politická a sociální perzekuce, která v NDR sloužila jako nástroj potírání pluralismu a utužení dominance nejužšího vedení SED zasáhla v podobném duchu i Československo. Na základě usnesení politbyra ÚV KSČ (10. 12. 1957) došlo v roce 1958 k prověrce třídní a politické spolehlivosti, jejímž cílem bylo odstranit z mocenského aparátu a vědeckých institucí „politicky a třídně“ nespolehlivé zaměstnance.⁴⁶

Přesto lze při porovnání metod potírání pluralismu v obou zemích již v tomto období zaznamenat jisté systémové odlišnosti. V NDR byla v roce 1957 přijata zpřísnující novela

⁴⁴ Srov. Neubert: *Geschichte der Opposition in der DDR 1949–1989*, s. 106-109; Weber: *Dějiny NDR*, s. 159-163.

⁴⁵ Srov. Keßler, M.; Klein, T. (1999): *Repression and Tolerance as Methods of Rule in Communist Societies*. In: Jarausch, K. H. (Ed.): *Dictatorship As Experience: Towards a Socio-Cultural History of the GDR*. New York: Berghahn Books, s. 109-121, zde s. 115; Weber: *Dějiny NDR*, s. 163-165.

trestního zákoníku⁴⁷ a vedení SED i nadále používalo trestního soudnictví jako „nástroje společenské restrukturalizace“; přímo zasahovalo do trestního řízení, určovalo rozsudky a Ulbricht disponoval díky své schopnosti zacházení s trestním právem téměř absolutní mocí.⁴⁸ Naproti tomu v Československu již rok 1956 znamenal předěl v zasahování nejvyššího stranického vedení KSČ do trestních procesů.⁴⁹

Rok 1958 a především závěr 50. let současně představoval jistý mezník s ohledem k hlavním systémovým nástrojům potírání pluralismu. Přestože 11. sjezd KSČ v červnu 1958 a následné jednání politbyra ÚV KSČ (21. 4. 1959) zdůraznily v případě StB důležitost zintenzivnění odhalování protistátní činnosti a zachování tvrdého postihu nepřátelských osob – na rozdíl od činnosti bezpečnosti, soudů a justice, kde postavilo do popředí tzv. „preventivní činnost“⁵⁰ – znamenal rok 1958 přelom v trestní politice, což dokládá pokles osob odsouzených za protistátní činnost v následujících letech a rozsáhlé amnestie v letech 1960 a 1962, na jejichž základě opustila vězení většina obětí nezákonných politických procesů.⁵¹ V NDR se roky 1958 a 1959 nesly na jedné straně ve znamení tvrdých zásahů vůči intelektuální a vnitrostranické opozici,⁵² avšak navzdory těmto demonstrativním akcím přinesl závěr 50. let příklon vedení SED k mírnějším metodám.⁵³

Z hlediska osy limitovaného pluralismu došlo na přelomu 50. a 60. let k důležité systémové změně. Vedení komunistických stran v obou zemích neprojevovalo nadále dřívější snahu o obnovení plošného teroru, který jako hlavní nástroj potírání pluralismu nahradila snaha rozvinout aparát Stasi a StB takovým směrem, aby tyto organizace získaly celoplošnou kontrolu nad společností. V NDR bylo systematické rozšiřování aparátu MfS zvýrazněno především po roce 1960, vedeno snahou vybudovat aparát, jenž by se stal všudypřítomným ve všech klíčových sférách společnosti.⁵⁴ Rovněž v Československu byla na celostátní konferenci KSČ v červnu 1960 a následném zasedání ÚV KSČ v prosinci 1960 zdůrazněna v boji s trestnou činností role prevence namísto represe.⁵⁵ To se projevilo i v praktické

⁴⁶ Srov. Kaplan: *Československo v letech 1953–1966*, s. 85-86.

⁴⁷ Srov. Weber: *Dějiny NDR*, 162-163.

⁴⁸ Weber: *Dějiny NDR*, s. 159. Podle Engelmana fungovalo trestní soudnictví v politických otázkách jako pouhá převodová páka SED, a to především s ohledem k podřízené pozici soudců a státních zástupců. Viz Engelmann: *Funkční proměna Státní bezpečnosti*, s. 129.

⁴⁹ Srov. Koudelka: *Státní bezpečnost 1954–1968*, s. 150-151; Kaplan: *Nebezpečná bezpečnost*, s. 181-182.

⁵⁰ Koudelka: *Státní bezpečnost 1954–1968*, s. 25-26.

⁵¹ Srov. Kaplan: *Československo v letech 1953–1966*, s. 86.

⁵² Weber: *Dějiny NDR*, s. 165.

⁵³ Keßler; Klein: *Repression and Tolerance as Methods of Rule in Communist Societies*, s. 115.

⁵⁴ Engelmann: *Funkční proměna Státní bezpečnosti*, s. 127-128.

⁵⁵ Koudelka: *Státní bezpečnost 1954–1968*, s. 26.

činnosti StB,⁵⁶ a současně došlo k nárůstu aktivity StB, otřesené v roce 1956, což dokládá nárůst počtu operativních svazků (tzv. rozpracovávaných osob).⁵⁷

Přelom 50. a 60. let ovšem zdůraznil i rozšiřující se odlišnosti ve vývoji obou režimů. Zatímco v Československu bylo potlačení celoplošných represí a jejich nahrazení celoplošným dozorem na počátku 60. let doprovázeno prvními náznaky uvolnění,⁵⁸ v NDR, i přes důraz na posílení Stasi jako nástroje všeprostupujícího dohledu, hrály nadále důležitou roli politické represe, i když jejich rozsah nedosahoval úrovně minulých období.⁵⁹

Přes náznaky jistého uvolnění v obou zemích a systémovému posunu v hlavních nástrojích potírání pluralismu režimy KSČ a SED stále nevykazovaly žádné prvky politického pluralismu. Vedoucí role KSČ i SED zůstala nepoškozena a mocenský aparát potlačoval jakékoliv náznaky spontánní skupinové aktivity, která by projevila opoziční názory. Nejdůležitější roli hrál i nadále stranický aparát. Další skupiny byly vyloučeny z možnosti participace a jejich činnost nevykazovala přesah do politické sféry. V NDR nebyl mocenský monopol SED dalšími politickými stranami zpochybněn během celých 50. let, stejně jako v Československu, kde byly další strany zcela podřízeny KSČ.⁶⁰

DRUHÁ FÁZE DESTALINIZACE

Rok 1961, kdy došlo na 22. sjezdu KPSS k opětovnému odsouzení Stalinova kultu osobnosti, se v Československu projevil přijetím několika zákonů umožňujících zmírnění trestní represe.⁶¹ V prosinci 1962 konaný 12. sjezd KSČ přinesl další rozšíření rozporu mezi zastánci konzervativní linie, kteří se semkli kolem osoby prvního tajemníka ÚV KSČ Novotného, a příznivci vytvoření „nového modelu socialismu“ na tématu revize politických procesů z 50. let. Ustavení zvláštní komise k objasnění politických procesů na základě rezoluce 12. sjezdu vedlo v roce 1963 k soudní rehabilitaci více než 400 osob, při opětovném opominutí rehabilitace nekomunistických obětí. Vnitrostranická opozice posilovala své postavení jak ve straně, tak v mimostranických institucích. Stabilitu vedení strany demonstrovala reakce Novotného, který se mohl opřít o významnou část stranického aparátu a razantní opatření,

⁵⁶ Srov. Koudelka: *Státní bezpečnost 1954–1968*, s. 127. Rozmach tzv. „informační činnosti“ na přelomu 50. a 60. let byl motivován snahou StB rozšířit svou působnost a kontrolu nad celou společností. Srov. Koudelka: *Státní bezpečnost 1954–1968*, s. 130-144.

⁵⁷ Srov. Koudelka: *Státní bezpečnost 1954–1968*, s. 195.

⁵⁸ Srov. Fiala; Holzer; Mareš; Pšeja: *Komunismus v České republice*, s. 52.

⁵⁹ Engelmann: *Funkční proměna Státní bezpečnosti*, s. 127-128.

⁶⁰ Srov. Balík, S.; Hloušek, V.; Holzer, J.; Šedo, J. (2003): *Politický systém českých zemí 1848–1989*. Brno: MPÚ MU, s. 148-149, 152-153; Weber: *Dějiny NDR*, s. 165.

kteřá vedla k vyloučení Júliuse Ďuriše z ÚV KSČ a odvolání Āestmíra Císaře z funkce tajemníka ÚV KSČ. Na druhé straně následovala kompromisní rozhodnutí o rehabilitaci některých stranických funkcionářů postižených v 50. letech.⁶² I přesto, že rehabilitace nebyly důsledné, vedlo zveřejnění částečných pravd o nedávných nezákonnostech k otřesení důvěry v neomylnost strany a negativně ovlivnilo i pozici StB. Současně se tyto události staly jedním z klíčových momentů vedoucích k liberalizaci režimu v 60. letech.⁶³

Zatímco vývoj v Československu v roce 1961 potvrzoval systémový posun hlavních nástrojů potírání pluralismu a neochotu k obnovení celoplošných represí, což v tomto roce potvrdilo i přijetí novely trestního zákona, v NDR se objevily náznaky regrese. Dne 20. 9. 1961 byl přijat „zákona na ochranu NDR“, dávající Státní radě (kolektivní hlavě státu) a jejímu předsedovi Ulbrichtovi výjimečné a téměř neomezené pravomoci. Důsledky otevřeného odsouzení Stalinova kultu osobnosti 22. sjezdem KPSS se ovšem promítly i do politiky SED, jež byla nucena opustit politiku teroru spojenou s přijetím zákona na ochranu republiky a do konce roku 1961 teror ustal.⁶⁴

Počátek 60. let (především období 1962–1963) tak v obou zemích potvrdil trvalost v minulosti naznačené systémové proměny hlavních nástrojů potírání pluralismu. Liberalizace režimu zahájena 12. sjezdem KSČ se spolu s částečným odhalením nezákonností z počátku 50. let odrazila i v práci StB a justičního aparátu. Zatímco v 50. letech představoval trestní postih politické povahy nástroj potírání pluralismu, který byl vědomě a účelově používán, v 60. letech se stal již jen jakousi obecnou hrozbou, jíž ovšem bylo možné v případě změny politického kurzu rychle aktivovat.⁶⁵ V podobném duchu došlo k transformaci metod používaných Stasi od čistě teroristických opatření sociální kontroly směrem k promyšlenějším metodám dohledu. Hlavními nástroji represe se nyní stala politická a sociální izolace, tedy metody, které byly dříve považovány za sekundární nástroje represe.⁶⁶ K jistému uvolnění došlo na začátku 60. let také v justici a vedení SED podrobilo kritice i činnost MfS s ohledem na porušování „socialistické zákonosti“.⁶⁷ Přestože ovšem postupem 60. let ustoupilo vedení SED od teroru 50. let, zůstávala justice nadále spolehlivým nástrojem, jímž si SED udržovala svůj mocenský monopol; vedení SED si i na počátku 60. let vyhrážovalo právo konečného

⁶¹ Srov. Koudelka: *Státní bezpečnost 1954–1968*, s. 27.

⁶² Srov. Fiala; Holzer; Mareš; Pšejja: *Komunismus v České republice*, s. 53-54.

⁶³ Srov. Kaplan: *Československo v letech 1953–1966*, s. 124; Koudelka: *Státní bezpečnost 1954–1968*, s. 27-28; Barnovský: *První krize komunistického režimu a její řešení 1953–1957*, s. 12-13.

⁶⁴ Weber: *Dějiny NDR*, s. 190.

⁶⁵ Koudelka: *Státní bezpečnost 1954–1968*, s. 117-118.

⁶⁶ Srov. Keßler; Klein: *Repression and Tolerance as Methods of Rule in Communist Societies*, s. 116.

rozhodnutí v trestních otázkách. Mocenský monopol SED důsledně zajišťoval i všeprostupující dohled Stasi a pronásledování justicí a policií, které se soustředovalo na projevy jakékoliv opoziční aktivity, přičemž pronásledování zůstávalo i nadále neodmyslitelnou součástí mechaniky moci.⁶⁸ Rovněž v Československu byla justice ze systémového hlediska v absolutně podřízeném postavení vůči politickým zájmům KSČ, což uvolňovalo prostor pro nezákonné jednání StB,⁶⁹ ale na druhé straně se v 60. letech nejvyšší orgány KSČ zabývaly okolnostmi trestních řízení pouze výjimečně.⁷⁰

Na systémovém posunu v Československu nic nezměnily ani roky 1963–1964, kdy došlo k přijetí zpřísnující novelizace trestního zákona a trestního řádu a posílení pravomocí StB.⁷¹ Tento fakt potvrzují i počty operativních svazků, dosahující svého vrcholu v roce 1961, po němž následoval strmý pád.⁷²

Další výrazný posun z hlediska osy limitovaného pluralismu představoval narůstající skupinový konflikt v rámci KSČ (v daleko menší míře v SED), který se přesunul i do společnosti. Tento konflikt nicméně probíhal v obou zemích s výraznými systémovými odlišnostmi. V Československu došlo, na rozdíl od NDR, především ve druhé polovině 60. let k výraznému nárůstu ožívování činnosti zájmových organizací s cílem dosáhnout autonomie a zbavit se dohledu a kontroly komunistických a státních institucí. Tendence k autonomii přitom dosáhly takové míry, že „návrat zpět“ byl možný pouze za použití administrativních a mocenských prostředků. Podobně se pro vyšší autonomii vyslovovali i zástupci nekomunistických stran.⁷³ Politické uvolnění přineslo nové kolo vnitrostranických sporů i do vedení KSČ. Spor o to, zda stranu přizpůsobit novým podmínkám nebo zakonzervovat stávající postavení, měl do velké míry generační charakter, a přestože zástupci střední generace postupně získávali převahu ve vedoucích institucích, zástupci konzervativní linie v čele Novotným si nadále udržovali silné pozice.⁷⁴ 13. sjezd KSČ (31. 5. – 4. 6. 1966) znamenal posílení antinovotnovského křídla a prohlubující se vnitrostranické spory týkající se tzv. slovenské otázky a ekonomické reformy.⁷⁵ Prudká eskalace konfliktu na třech zasedáních

⁶⁷ Srov. Engelmann: *Funkční proměna Státní bezpečnosti*, s. 129-130.

⁶⁸ Srov. Weber: *Dějiny NDR*, s. 192-193.

⁶⁹ Srov. Cuhra: *Politické procesy*, s. 607.

⁷⁰ Srov. Koudelka: *Státní bezpečnost 1954–1968*, s. 150-153; Kaplan: *Nebezpečná bezpečnost*, s. 181-182.

⁷¹ Srov. Kaplan: *Československo v letech 1953–1966*, s. 124-126.

⁷² Srov. Koudelka: *Státní bezpečnost 1954–1968*, s. 195.

⁷³ Srov. Kaplan: *Československo v letech 1953–1966*, s. 128-132.

⁷⁴ Srov. Kaplan: *Československo v letech 1953–1966*, s. 136-138.

⁷⁵ Srov. Vykoukal; Litera; Tejchman: *Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944–1989*, s. 381.

ÚV KSČ v období října 1967 až ledna 1968 vedla až k odstoupení Novotného, jehož na místě prvního tajemníka ÚV KSČ nahradil představitel reformního proudu Alexander Dubček. Reformní proces, který vedl k otevření období tzv. „pražského jara“ ale nezůstal omezen na stranické půdě a přenesl se i do dalších politických a společenských organizací. Ztráta kontroly KSČ nad společenským pohybem se odrazila i v radikalizaci společenské atmosféry, jež vedla až ke snaze o obnovení nebo dokonce vzniku nových opozičních uskupení, což podle Fialy představovalo potenciální možnost ztráty mocenského monopolu KSČ a obnovení pluralitního politického uspořádání.⁷⁶

Zatímco nárůst skupin s odlišnými představami o podobě režimu vedl v Československu k nárůstu tenzí a následné ztrátě kontroly KSČ nad společností, což představovalo výrazný systémový posun na ose limitovaného pluralismu, v NDR k podobné systémové změně nedošlo. Ulbricht sice učinil pokus o reformu strany pomocí snahy zapojit do řešení odborných otázek více odborníků na úkor stranických zastánců tvrdé linie, nicméně odpovědnost za základní otázky si i přes tento krok nadále uchovaly nejvyšší stranické orgány SED. Nárůst vlivu odborníků (tzv. „strategické kliky“ pod přímým Ulbrichtovým vedením) ale vyvolal zformování tzv. „institucionalizované proti-elity“ vedené vedoucím sekretariátu ÚV SED Erichem Honeckerem, složené z protireformně zaměřených členů strany a byrokratů, kteří v zájmu udržení svých pozic bránili liberalizačním trendům.⁷⁷ Tato skupina zdůraznila nebezpečí ztráty mocenského monopolu SED v důsledku potencionálního uvolnění a pod jejím vlivem došlo na zasedání ÚV SED v prosinci 1965 k okleštění liberalizačních trendů⁷⁸ a ukončení pokusů o reformu strany.⁷⁹ Otázka reformy vyvolala další střet mezi Ulbrichtem a Honeckerem na 7. sjezdu SED v dubnu 1967. Na rozdíl od československého vývoje se ovšem jejich spor týkal pouze metod, jakými lépe zabezpečit mocenský monopol SED. Ani jeden z německých vůdců nehodlal napodobit liberalizační trendy probíhající v roce 1968 Československu, v rámci nichž byla StB zbavena své tradiční úlohy represivního aparátu KSČ.⁸⁰ V NDR tak ze systémového hlediska nedošlo k výraznějšímu posunu.

⁷⁶ Srov. Fiala; Holzer; Mareš; Pšeja: *Komunismus v České republice*, s. 56-62.

⁷⁷ Srov. Kaiser, M. (1999): *Reforming Socialism? The Changing of the Guard from Ulbricht to Honecker During the 1960s*. In: Jarausch, K. H. (Ed.): *Dictatorship As Experience: Towards a Socio-Cultural History of the GDR*. New York: Berghahn Books, s. 325-339, zde s. 330-332.

⁷⁸ Liberalizační trendy se objevily v roce 1963 ve vztahu k mládeži, uvolněním v kultuře a vzdělávacím systému, snahou o větší nezávislost justice nebo kritikou zneužívání právních norem ve vyšetřování. Srov. Keßler; Klein: *Repression and Tolerance as Methods of Rule in Communist Societies*, s. 116; Weber: *Dějiny NDR*, s. 204-205.

⁷⁹ Srov. Kaiser: *Reforming Socialism?*, s. 333-334.

⁸⁰ Srov. Kaiser: *Reforming Socialism?*, s. 330-335; Engelmann: *Funkční proměna Státní bezpečnosti*, s. 131-132; Weber: *Dějiny NDR*, s. 218.

Z hlediska osy limitovaného pluralismu se režim NDR nadále přibližoval totalitnímu konci pomyslné osy. Mocenská pozice SED byla nadále plně konsolidovaná (další instituce nedisponovaly subsystémovou autonomií a byly SED plně podřízeny) a neexistovaly žádné autonomní struktury, které by zůstávaly mimo kontrolu režimu. V SED současně nepanovaly výrazné názorové rozdíly o směřování vývoje režimu; vedení SED nadále zastávalo názor, že pouze strana sama musí rozhodovat, a v rámci přísně hierarchicky strukturované strany je rozhodující jen vůle vedení.⁸¹

Ze systémového hlediska lze rozdílný vývoj pozorovat i v proměně nástrojů potírání pluralismu. Změna politické atmosféry, k níž došlo v Československu ve druhé polovině 60. let, ovlivnila i činnost StB. Předsednictvo ÚV KSČ na jedné straně v červnu 1966 provedlo kritiku ústupu od orientace na vnitřního nepřítel a znovu postavilo do popředí boj proti „ideologické diverzi“, nicméně Novotného úsilí zapojit StB do řešení společenských rozporů, které měly politický charakter, vyvolalo uvnitř StB vážné spory týkající se zaměření její činnosti.⁸² Nejednotnost StB v roce 1967 dosáhla takové míry, že podle Kaplana StB ztratila svou schopnost působit jako nástroj masové perzekuce.⁸³ Naproti tomu v NDR byly náznaky liberalizace, jež se objevily v roce 1963 brzy potlačeny a zárodečné liberalizační trendy, spolu s pokusy o posílení spravedlnosti, neotřásly dominantní úlohou MfS při politických procesech a jeho funkcí při zajišťování mocenského monopolu SED. Moc MfS přitom zajišťoval na jedné straně zdokonalený systém kontrolních a regulačních mechanismů a na straně druhé vysoká „politická spolehlivost“ justičních kádrů, již se podařilo vytvořit.⁸⁴ V NDR tak, na rozdíl od Československa zůstala zachována represivní podoba režimu, i když v umírněné podobě.

Rozchod Československa a NDR na ose limitovaného pluralismu a způsobů jeho potírání lze dokumentovat i na vývoji organizace bezpečnostních složek. Zatímco vývoj aparátu StB poklesl z 12 963 pracovníků v roce 1953 na 9257 v roce 1963 a poté následoval mírný nárůst na 10 140 v roce 1968, dramatický pokles tajných spolupracovníků přesvědčivě demonstroval pokles role StB jako nástroje dozoru nad společností. Zatímco v roce 1954 zahrnovala evidence tajných spolupracovníků asi 24 480 osob a svého maxima 41 859 dosáhla k 1. 1. 1960, poté následoval setrvalý pokles až na 11 337 na konci roku 1968.⁸⁵

⁸¹ Weber: *Dějiny NDR*, s. 227.

⁸² Srov. Koudelka: *Státní bezpečnost 1954–1968*, s. 139.

⁸³ Kaplan: *Československo v letech 1953–1966*, s. 125-126.

⁸⁴ Engelmann: *Funkční proměna Státní bezpečnosti*, s. 130.

⁸⁵ Srov. Koudelka: *Státní bezpečnost 1954–1968*, s. 37, 189.

Tento pokles jasně demonstuje proměnu politické atmosféry ve společnosti a uvolnění, ke kterému v československé společnosti došlo ve druhé polovině 60. let. Naproti tomu setrvalý nárůst významu MfS jako hlavního nástroje potírání pluralismu zajišťujícího uchování mocenského monopolu SED potvrzuje nárůst pracovníků MfS (kádrových příslušníků Stasi) z více než 10 000 v roce 1953 na více než 30 000 v roce 1968, ale především dramatický růst neoficiálních spolupracovníků z přibližně 20 000–30 000 v polovině 50. let na přibližně 100 000 v roce 1968.⁸⁶

ZÁVĚR

Srovnání vývoje systémových projevů totalitního panství a nástrojů potírání pluralismu v NDR a Československu ukázalo, že zatímco od roku 1953 až do konce 50. let nevykazovaly režimy v obou zemích žádné známky politického pluralismu (vedoucí role KSČ a SED zůstala plně konsolidována, další skupiny byly i nadále vyloučeny z procesu participace a mocenský aparát důsledně potlačoval jakékoliv náznaky opozičních aktivit), k jistému systémovému posunu obou režimů začalo docházet na přelomu 50. a 60. let. Jak v Československu, tak v NDR začalo v tomto období docházet k proměně hlavních nástrojů potírání pluralismu. V obou zemích (v NDR v menší míře) bylo upuštěno od celoplošných represí a politických procesů jako nástrojů potírání politické opozice a byla zdůrazněna snaha rozvinout aparát MfS a StB tak, aby tyto organizace dokázaly zajišťovat udržení mocenského monopolu KSČ a SED pomocí všeprostupujícího dohledu a kontroly všech sfér společnosti.

Počátek 60. let současně tvořil mezník, od něhož se režimy v obou zemích začaly výrazně rozcházet na ose limitovaného pluralismu. Systémové proměny, jimiž prošlo Československo především ve druhé polovině 60. let, vyvrcholily na počátku roku 1968, kdy se oba režimy z hlediska osy limitovaného pluralismu naprosto rozešly. Zatímco se komunistické režimy v obou zemích v roce 1953 z hlediska osy limitovaného pluralismu blížily svým charakterem monismu totalitních režimů, na počátku roku 1968 vykazovalo Československo tendence k potenciálnímu obnovení pluralitního politického uspořádání, tj. přesunu od monismu směrem neomezenému pluralismu a ztrátě mocenského monopolu KSČ. Naproti tomu v NDR zůstala mocenská pozice SED plně konsolidována, stejně jako represivní podoba režimu (i když v umírněné podobě), a režim SED se i nadále ze systémového hlediska na ose limitovaného pluralismu přibližoval monismu totalitních režimů.

⁸⁶ Srov. Gieseke, J. (2001): *Mielke-Konzern: die Geschichte der Stasi 1945–1990*. Stuttgart: Deutsche Verlags-

I přes důležitost, jakou pro vývoj obou režimů představoval mezinárodní kontext (především vývoj v rámci KPSS), se jako hlavní proměnná, která vedla k odlišnému vývoji v obou zemích, jeví rozsah vnitrostranického skupinového konfliktu. Zatímco v Československu došlo ve druhé polovině 60. let k zesílení soutěživosti v rámci stranické elity a KSČ v důsledku frakčních bojů ztratila kontrolu nad společenským vývojem, v NDR se spory uvnitř nejvyššího vedení SED týkaly výhradně otázek spojených s metodami udržení dominance SED a ne možné liberalizace režimu. Jednota vedení SED v otázce nezpochybnitelnosti naprosté dominance SED v rámci celé společnosti současně přispěla k organizačnímu rozvoji Stasi, jež rozšířila svůj dohled nad celou společností a nadále představovala nejdůležitější nástroj potírání pluralismu a uchování mocenského monopolu SED. V Československu se naopak vnitrostranické spory a ztráta kontroly nad společenským vývojem odrazily i v činnosti StB, která ztratila svou dřívější schopnost plnit roli nástroje masové perzekuce a potírání opozičních skupin a i vývoj hlavních nástrojů potírání pluralismu tudíž potvrdil systémovou proměnu, k níž došlo v obou zemích.

LITERATURA

- Balík, S. (2003): *Totalitární a autoritativní režimy*. In: Hloušek, V.; Kopeček, L. (Eds.): *Demokracie. Teorie, modely, osobnosti, podmínky, nepřátelé a perspektivy demokracie*. Brno: MPÚ MU, s. 259-284.
- Balík, S.; Holzer, J. (2001): *Teorie nedemokratických režimů a osudy katolické církve jako dělící kritérium*. In: Fiala, P.; Hanuš, J. (Eds.): *Katolická církev a totalitarismus v českých zemích*. Brno: CDK, s. 32-52.
- Balík, S.; Hloušek, V.; Holzer, J.; Šedo, J. (2003): *Politický systém českých zemí 1848-1989*. Brno: MPÚ MU.
- Balík, S.; Kubát, M. (2004): *Teorie a praxe totalitních a autoritativních režimů*. Praha: Dokořán.
- Barnovský, M. (2006): *První krize komunistického režimu a její řešení 1953–1957*. In: *Slovníková příručka k československým dějinám 1948–1989*. Praha: ÚSD AV ČR, s. 8-14 (http://www.usd.cas.cz/UserFiles/File/Publikace/Prirucka48_89.pdf).

- Cuhra, J. (2006): *Politické procesy*. In: Slovníková příručka k československým dějinám 1948–1989. Praha: ÚSD AV ČR, s. 607-610 (http://www.usd.cas.cz/UserFiles/File/-Publikace/Prirucka48_89.pdf).
- Engelmann, R. (2000): *Funkční proměna Státní bezpečnosti*. In: Soudobé dějiny, roč. 7, č. 1-2, s. 122-137.
- Fiala, P.; Holzer, J.; Mareš, M.; Pšejja, P. (1999): *Komunismus v České republice. Vývojové, systémové a ideové aspekty působení KSČM a dalších komunistických organizací v české politice*. Brno: MPÚ MU.
- Gieseke, J. (2001): *Mielke-Konzern: die Geschichte der Stasi 1945–1990*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt.
- Kaiser, M. (1999): *Reforming Socialism? The Changing of the Guard from Ulbricht to Honecker During the 1960s*. In: Jarausch, K. H. (Ed.): *Dictatorship As Experience: Towards a Socio-Cultural History of the GDR*. New York: Berghahn Books, s. 325-339.
- Kaplan, K. (1992): *Československo v letech 1953–1966*. Praha: SPN.
- Kaplan, K. (1999): *Nebezpečná bezpečnost: Státní bezpečnost 1948–1956*. Brno: Doplněk.
- Kaplan, K. (2005): *Kronika komunistického Československa: doba tání 1953–1956*. Brno: Barrister & Principal.
- Keßler, M.; Klein, T. (1999): *Repression and Tolerance as Methods of Rule in Communist Societies*. In: Jarausch, K. H. (Ed.): *Dictatorship As Experience: Towards a Socio-Cultural History of the GDR*. New York: Berghahn Books, s. 109-121.
- Kitschelt, H. (1995): *Formation of Party Cleavages in Post-Communist Democracies: Theoretical Propositions*. In: *Party Politics*, Vol. 1, No. 4, s. 447-472.
- Kopeček, L. (2006): *Demokracie, diktatury a politické stranictví na Slovensku*. Brno: CDK.
- Koudelka, F. (1993): *Státní bezpečnost 1954–1968: (Základní údaje)*. Praha: ÚSD AV ČR.
- Kruml, M. (1994): *Stasi – víc než tajná policie: Špiclové bez masky*. Praha: Magnet-Press.
- Kubát, M. (2006): *Teorie nedemokratických režimů a východní Evropa 1944–1989*. In: *Politologický časopis*, roč. 13, č. 2, s. 139-157.
- Linz, J. J. (2000): *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Boulder: Lynne Rienner Publishers.
- Linz, J. J.; Stepan, A. (1996): *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

- Pešek, J. (2006): *Státní bezpečnost*. In: Slovníková příručka k československým dějinám 1948–1989. Praha: ÚSD AV ČR, s. 124-128 (http://www.usd.cas.cz/UserFiles/File/-Publikace/Prirucka48_89.pdf).
- Neubert, E. (1997): *Geschichte der Opposition in der DDR 1949–1989*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.
- Schell, M.; Kalinka, W. (2005): *STASI: nekonečný příběh, osoby a fakta*. Praha: Naše vojsko.
- Vykoukal, J.; Litera, B.; Tejchman, M. (2000): *Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944–1989*. Praha: Libri.
- Weber, H. (2003): *Dějiny NDR*. Praha: NLN.
- Žáček, P. (2000): *Staatsicherheit versus Státní bezpečnost. K bezpečnostní terminologii dvou satelitních tajných služeb sovětského bloku*. In: Soudobé dějiny, roč. 7, č. 3, s. 357-361.